

Mikos Éva (Pécsi Tudományegyetem)

Szerelemdal...

Megjegyzések egy Csokonai-vers társadalmi és művelődéstörténeti kapcsolatairól valamint népszerűségéről a XIX. századi kalendáriumok alapján

Csokonai Vitéz Mihály *Szerelemdal a csikóbőrös kulacshoz* című verse igen népszerű volt az egész XIX. században, bizonyítja ezt számos, a kalendáriumok legkülönbözőbb típusaiban megmaradt lejegyzése, a szerző még néhány, az irodalomtörténet által népies műdalnak, vagy népies helyzetdaldnak tekintett, illetve a szentimentális dalok műfajába sorolt alkotásával együtt. Ezzel Csokonai hosszú évtizedeken keresztül vezette a kalendáriumokban az autoritáshoz köthető szépirodalmi alkotások ranglistáját, vagyis az ő – bizonyos – művei fordulnak elő a leggyakrabban a kanonikus költők és írók alkotásai közül a XIX. század első felében.¹

Ezzel párhuzamosan megfigyelhető egy, a XVII–XVIII. századi közköltészet alkotásmódjára utaló jelenség: a *Szerelemdal...* analógiájára, illetve ahhoz nagyon hasonló alapelven, felépítéssel íródott versek egész sora gyűjthető a felvilágosodás és az első világháború által behatárolható, ún. „hosszú XIX. század” kalendáriumaiában. Verseket zengenek különböző italtároló edények mellett a *gulyáshúsos bográcsocskához* épp úgy, mint a *tobákos szelencéhez*, s e mindenképpen egy téma variánsaiként értelmezhető alkotások átívelik korszakunkat, hogy a XIX–XX. század fordulójáig eljussanak a folklórig.² A Csokonai-epigonokról, illetőleg a Csokonai-versek alkotásmódjának, stílusának továbbéléséről a debreceni és sárospataki diákhagyomány kéziratok lapjain régóta tud a kutatás.³ A kalendáriumi megjelenés azonban e mind időben, mind társadalmi térben jól behatárolható keret szétfeszítéséről tanúskodik, míg ugyanis az eredeti Csokonai-vers a kalendáriumokban a reformkor idején volt igen népszerű, a variánsok / epigonok-jellegű alkotások egészen az 1860-as évek végéig megtalálhatóak naptárainkban. A kéziratok közköltészet virágkora ugyanis a XVII. századtól a XIX. század közepéig, még inkább első harmadáig tartott. A hagyomány hordozói a kollégiumi diákok, illetőleg az egykori diákokból lett vidéki értelmiségiek tagjai, lelkészek, kántortanítók voltak, akik jelentős részben a társadalom paraszti, illetőleg középrétegéből származtak. A kalendáriumirodalom a mindenkori társadalom középső rétegei által írt és többé-kevésbé általuk is használt kulturális képződmény, amely a XIX. század során jelentős módosulásokon keresztülmenve fogyasztóit tekintve eljutott a parasztokig.

Dolgozatomban arra teszek kísérletet, hogy adalékokat szolgáltatassak Csokonai recepció-történetének egy kicsiny szelete alapján arra, hogy a XVI–XVIII. században virágzó kéziratok közköltészet hagyománya⁴ a XVIII. század végétől a XX. század elejéig a nyomtatott kalendáriumok lapjain élt tovább és terjedt, s ennek segítségével a század közepétől érintkezésbe léphetett a parasztsággal. E tény sokat segíthet a közköltészet-népköltészet, irodalom-népköltészet kapcsolatainak kutatásában épp úgy, mint általában a magyar népköltészet, s benne a népdal történeti változásainak vizsgálatában.⁵ Emellett e rövid tanulmányban adatokat szolgáltatok közel száz esztendő Csokonai-recepciójához, az alacsonyabb társadalmi és műveltségi rétegeknek a magaskultúrához, ezen belül a szépirodalom bizonyos alkotásaihoz fűződő viszonyának megismeréséhez. Szilágyi Márton a

¹ Ez nem jelenti azt, hogy a versek minden esetben a szerző megjelölésével láttak napvilágot a kalendáriumok lapjain.

² Vö. Küllös I. 2004. 18.

³ Lásd Bán I. 1964. 9–19.

⁴ Vö. Ujváry Z. 1980. 426; Komáromy S. 1992. 8–9.

⁵ A kéziratok közköltészet-i hagyomány és a népköltészet közötti kapcsolatok kutatásának programadó tanulmánya Küllös Imola sokat idézett 1969-es munkája. Újabb összefoglalása 2001a.

közelmúltban Csokonai és Arany pajzán-erotikus műveinek újraértelmezését célzó tanulmányban a következőképpen összegezte a feladatokat, melyek ezen a téren a kutatásra várnak. „Föl kell [...] tételeznünk a kritikátörténetileg megragadható, tudatos, kifejtett reflexiókra épülő befogadás mellett (mint amilyen pl. Kölcsey Csokonai-bírázata volt) egy látens, nem szöveggént, hanem másolási aktusokban megragadható másik befogadási szintet is – ráadásul ez utóbbi egyértelműen más szövegeket preferált, mint az előző.”⁶

A befogadás-történet „alulnézetből” való szemléletének tehát több diszciplína is hasznát veheti, egyrészt a néprajztudománynak történeti folklorisztikai ága, másrészt pedig az irodalomtörténet, mely az utóbbi időben ismét egyre nyitottabbá válik a kánonon kívüli irodalmi művek és jelenségek vizsgálatára.

A kutatás előzményei

A verset a kritikai kiadás 1802-re datálja, feltehetően a szerző dunántúli útja során keletkezett.⁷ Csokonai feltehetően maga is építkezett kora közköltészeti hagyományából, talán szóban forgó alkotásának megírása során is.⁸ Az irodalomtörténet-írás is elsősorban a szöveg népdalszerűségét, könnyedségét, felépítésének zsenialitását emeli ki; emellett tudomása van a mű világirodalmi párhuzamairól, illetőleg az európai művészeti stílusokkal, ezen belül elsősorban a manierizmussal való rokonságát ragadta meg. Feltárta továbbá német előképét, azt, hogy alapötlete Christian Edward Kleisttől származik, melyet a szerző messzemenőig kihasználva épített tovább.⁹ Jeles irodalomtörténészeink azonban általában nem tulajdonítottak túl nagy jelentőséget ennek az alkotásnak. Kivételt képez ez alól a fiatal Ortutay Gyula, aki – talán kevesen tudják – Csokonai befogadás-történetének első összefoglalója.¹⁰ A csikóbőrös kulacshoz írt verset mint a XIX. század egyoldalú, sematikus Csokonai-portréjának, a dévaj, folyton mulatozó, borivó poétáról alkotott igen közkedvelt, s az átlagos befogadó közönség által is könnyen elfogadható, ám az életmű egészének értékelését félresiklató kép emblémáját értékelte. Az irodalmi élet negatív ítélete Csokonai póriasságával, s benne a *Szerelemdal* szerepével az egész XIX. századon végigvonult Kazinczytól eredeztethetően.¹¹ Ortutay egyebek mellett elsőként követte végig az életmű népies rétegéhez való viszonyulások történetét, a kéziratok énekeskönyvekben való megjelenésekkel és folklór-változatokkal együtt,¹² melyet a későbbi összefoglalások csupán érintettek.

Ismert tehát a műnek megítélése, mely a közvetlen utókorban a feltétel nélküli elfogadás és az egyértelmű elutasítás kettősségében ragadható meg. Tudott továbbá a XIX. század első évtizedeiben utóvirágzását élő kéziratok közköltészeti hagyományban, illetve annak jellegzetes típusát képviselő kollégiumi diákköltészetben való lecsapódása, amelyet a Csokonai-filológia is rögzített a különböző kiadások jegyzetapparátusában. A jelenséget a XX. század tudósai részben a Csokonai-epigonok gátlástalan plagizálásának tekintették, holott e műkedvelő tollforgatók, naiv művészek egyrészt nem publikálásra szánták alkotásaikat, csupán egy-egy szűk baráti kör, vagy kollégiumi diáktársaság hasznára és szórakozására, másrészt pedig részben az ismeretlenség, névtelenség homályában maradván egyáltalán nem törekedtek, törekedhettek irodalmi babérokra. Emellett Csokonai közvetlen utóélete a XIX.

⁶ Szilágyi M. 2003. 55. Vö. Bán I. 1964. 9.

⁷ Csokonai Vitéz M. 2002. 776–777.

⁸ Csokonai pályakezdésében a közköltészet szerepéről és a deákos klasszicizmus, a kollégiumi énekköltészet valamint az olasz és francia rokokó szintézisének megteremtéséről lásd Szauder J. 1980. 182–190.

⁹ Julow V. 1975a. 167, lásd még 1975b. 65.

¹⁰ Még Dorogi-Ortutay Gyula néven (1936).

¹¹ Dorogi-Ortutay Gy. 1936. 16–17. Kazinczy és körének Csokonai-recepcióját antropológiai mélységeiben elemzi Merényi A. 1997.

¹² Dorogi-Ortutay Gy. 1936. 3–4, 13–14, 42–45.

század elejének középső társadalmi rétegeiben, másolások és epigonok alkotásai révén szervesen illeszkedik a XVII. századtól kezdődően folytonosan jelenlevő, s a XVIII. században is igen meghatározó másolási és epigon-kultúrába, mely a kiadási lehetőségek és a könyvvásárlás megfelelő kultúrájának hiányában is lehetővé tette Balassi, Amadé László és még számos szerző műveinek kortársi ismertségét.¹³

Már a Csokonai-kortárs Pálóczi Horváth Ádám versgyűjteményében is feltűnt az eredeti *Szerelemdal a csikóbőrös kulacshoz*, ám a későbbi szokásokat előre vetítve nem teljes terjedelmében.¹⁴ A kiadás jegyzetapparátusa további kéziratos változatokat sorol fel, melyek lehetnek teljes terjedelmet közlők, illetőleg rövidített változatok.¹⁵ Szabó T. Attila szerint harminc kéziratos énekeskönyv őrzött meg Csokonai-verset.¹⁶ A szöveg a reformkorban már nyomtatott dalgyűjteményekben is napvilágot látott.¹⁷

A XIX. század végéről már népi, azaz folklorizálódott, paraszti környezetben elterjedt változatokról is tudomásunk van.¹⁸ Csokonai műveinek népszerűségéről a paraszti környezetben a recens folklórkutatás is szolgáltatott adatokat a XX. század derekától egészen napjainkig. Ujváry Zoltán a paraszti kéziratos gyűjteményekről írott munkájában a Csokonai versek népszerűségére, illetőleg e népszerűségben az elemi iskolai oktatás szerepére hívta fel a figyelmet a XX. század közepén végzett terepmunka alapján.¹⁹ Keszeg Vilmos *Aranyosszék*-monográfiája, mely a térség folklórájának vizsgálata során a közelmúlt és a távolabbi múlt népi írásbeliségéről, illetve a szóbeliség és írásbeliség intenzív kapcsolatairól is alapos áttekintést nyújt, említést tesz egy a XIX. század második felében készült – ám a XX. század végén gyűjtött, feltehetően tehát még akkor is használatban lévő – kéziratos füzet Csokonai-vonatkozásáról is: Moldován János gyűjteménye a *Szegény Zsuzsi a táborozáskor* című vers szövegét tartalmazza.²⁰ Ez a költemény egyébként a *Szerelemdal* mellett a legnépszerűbb Csokonai-mű a XIX. században, mind a kéziratos, mind pedig a kalendáriumi előfordulások gyakorisága tekintetében.²¹ A *Csikóbőrös kulacs* XX. századi népszerűségét bizonyítja továbbá Szilágyi Ferenc, aki Gesztelyen, a vers állítólagos keletkezési helyén talált szóban terjedő helyi anekdotákat Csokonairól és e művéről.²²

Az epigonok alkotásairól is régóta tudomása van az irodalomtörténetnek. Bán Imre és Julow Viktor debreceni diákköltészeti antológiája,²³ valamint Komáromy Sándornak a sárospataki diáriumokat feldolgozó tanulmánykötete²⁴ is közöl egy-egy variánst.

Eddig sem az eredeti Csokonai-versek, sem pedig az epigonok alkotásainak kalendáriumi megjelenéséről nem készült összefoglalás. A 2002-es kritikai kiadás is csupán egyetlen előfordulását említi a *Szerelemdal*nak.²⁵ Holott a kalendáriumokon való megjelenés minden

¹³ Lásd Alszeghy Zs. 1917. Vö. Küllös I. 2001b. 23.

¹⁴ Pálóczi Horváth Á. 1953. 139/b számú szöveg (265. oldal).

¹⁵ Bartha D. – Kiss J. 1953. 801–802.

¹⁶ Idézi Dorogi-Ortutay Gy. 1936. 43–44.

¹⁷ *Régibb és újabb, részint érzékeny, részint víg, többnyire eredeti dalok gyűjteménye*. Sárospatak, 1826. *Érzékeny és víg dalok gyűjteménye*. Második, megbővített kiadás. Sárospatak, 1934. Lásd Bartha D. – Kiss J. 1953. 802.

¹⁸ Lásd Bartha D. – Kiss J. 1953. 802.

¹⁹ Ujváry Z. 1980. 433–435. A parasztságnak a kanonikus költőkhöz és alkotásaikhoz való jellegzetes viszonyulásáról bővebben lásd uo. 450–451.

²⁰ Keszeg V. 2004. 26.

²¹ Küllös I. 2001b. 22–23.

²² Szilágyi F. 1981. A Debrecen környéki parasztság körében még a XX. században is gyűjthető volt jó néhány Csokonai- és Hatvani-anekdota. Ujváry Z. 1995. 174–175. A gyűjtő a kollégiumi diákság közvetlen és a ponyvairodalom közvetett hatása együttesének tulajdonítja a jelenséget.

²³ Kis Áron: *A szalmás üveg*. Az ismert szerzőtől származó alkotást a kötet gondozói is plágiumnak minősítik. Bán I. – Julow V. 1964. 140–142, 257.

²⁴ *Üres atalag felett egy magyar Ennius*. Komáromy S. 1992, 59–61. Ugyanezt a verset említi Dorogi-Ortutay is (1936. 43.).

²⁵ Lásd később. Említ továbbá két ponyvakiadást (Csokonai Vitéz. M. 2002. 776.).

egyébnél nagyobb nyilvánosságot jelentett. Már 1809-ből évente több mint százezer magyar nyelvű kalendárium megjelenéséről tudunk.²⁶ Ifj. Trattner János Tamás 1822-es nyilvántartása háromszázezer megjelent példányról tájékoztat.²⁷ Ez a szám az 1860-as évek végére megduplázódott.²⁸ Amennyiben tehát hiteles adatok birtokába szeretnénk jutni költőnkéről, akinek művei elsőként, Czuczor és Petőfi népdalait megelőlegezve, nekik tulajdonképpen utat nyitva váltak népszerűvé a társadalom legalacsonyabb rétegeiben is, beleértve a paraszti folklórt, e forráscsoport hatásával is mindenképp számolni kell.²⁹

Csokonai versének és epigonjainak megjelenése a kalendáriumokban – avagy a kanonizáció alulnézetből

A magyarországi kalendárium-irodalom hosszú fejlődési utat tett meg a felvilágosodás és az első világháború között eltelt időszakban, s virágkora ennek második, az 1848-as forradalmat követő felére tehető. E változási folyamat során mind az alkotók, mind pedig a befogadók, a kalendáriumok olvasóinak tekintetében jelentős változások következtek be. A kalendárium a társadalom középső rétegének volt hosszú évszázadokon keresztül az egyik legfontosabb olvasmánya és használati tárgya, a XIX. században azonban jelentős változások figyelhetőek meg mind a kiadványokat készítő, mint pedig az azt használók társadalmi és műveltségi hovatartozásának vonatkozásában. A század középső harmadától, még erősebben a századközéptől az elsősorban kismesesi ízlést és műveltséget közvetítő kalendárium a parasztság használatába került, s bár továbbra is a mindinkább polgárosodó, de jellegében még mindig sok nemesi vonást őrző középréteg állítja elő, olvasói, használói köréből egyre nagyobb arányban részesülnek a parasztok.³⁰

Az elmúlt három és fél évben nagyjából 1600 kalendáriumkötetet olvastam át, az itt következő megállapításaimat tehát egy viszonylag behatárolható mennyiségű anyag alapján teszem meg. Ez a legszerényebb számítások szerint is a tárgyalt időszakban Magyarországon megjelent anyag kevesebb mint fele, nagyjából egyharmada. Adataink száma tehát a további vizsgálódások során bővíthet. Keretet szab azonban a megjelent és a feltárható anyag közti különbség. A fővárosi közgyűjteményekben lévő anyag ugyanis töredékes, főként az 1848 előtti időszakból származó sorozatok nagy része csonka, hiányos, időnként megszakad a folytonosságuk. Óriási munkát igényelne a még fellelhető, más, az országhatáron belüli és azon kívüli gyűjteményekből összefésülni a hiányzó darabokat, hogy teljes képet kaphassunk egy fontos forráscsoport történetéről.

A következőkben felsorolom Csokonai *Szerelemdalának* kalendáriumi előfordulásait, kiegészítve más Csokonai-művek adataival is.³¹

A teljes szöveget közli mind a húsz versszakával a budai Landerer nyomda *Leg-újabb Magyar Ország' Fő Buda Városi új és ó magyar kalendáriumának* 1813-as évfolyama.³² A pesti és pozsonyi székhelyű Landerer-műhely *Magyar és Erdély Országai Nemzeti Kalendárium* című

²⁶ Az adatokat Kovács I. Gábor közli *A Hazai és Külföldi Tudósításokban* megjelentekre alapozva. A forrás 170.000-re becsüli a Magyarországon (Erdélyt nem számítva) egy évben megjelent kalendáriumok számát 1809-ben, ezt azonban Kovács cáfolja, túl magasnak tartja (1989. 220.). A százezres nagyságrend tehát egy ehhez viszonyított, becsült érték.

²⁷ Közli Kovács I. G. 1989. 222.

²⁸ Lásd Kovács I. G. 1989. 224. adatait egészen 1910-ig.

²⁹ Vö. Küllös I. 2004. 18–19.

³⁰ Cserbák A. 1986. 16, 19; 57–72. Kovács I. G. 1989. II. és III. fejezetek (77–145).

³¹ Feltételezem, hogy az ünnepelt, aki gyakran hivatkozik a közköltészet kalendáriumi adataira, az itt felsorolandó előfordulásokat részben vagy egészében maga is ismeri, s esetleg további példákkal tudná bővíteni a sort. Lásd továbbá ismeretterjesztő cikkét a témáról: Küllös I. 1978.

³² OSzK 1491/1813. A kalendáriumok a XIX. század első felében oldalszámokat még alig tartalmaznak, ez csak a század második felében válik általánossá.

kiadványa „Hasznos és tréfás multságok” című fejezetének „Emberi Gyarlóságok” alfejezete a következő kontextusban közli a „Csikóbőrös kulacs” utolsó versszakát.³³

„Illy Gyarlóság ellen Csokonai érzékeny Tanácsot nyújt:
A’ Hegyek’ hűs Forrásai
Lelkem’ fel éleszthetik,
Ezt a gazdagok borai,
Oh azt ritkán tehetik!

Ezt követően emlék-írást készít:

»Útas köszönj rám egy pint bort:
»Itt látsz nyugodni egy Jámbort,
»Kedves élete párjával,
»Tsikó bőrös kulatásával!»³⁴

Trattner Mátyás több kiadványában is helyet kapott Csokonai *Szerelemdala*. A *Közhasznú és mulattató Hazai Magyar Nemzeti Kalendárium* 1826-os évfolyamában a mű a szerző említése nélkül jelent meg.³⁵ *Magyar Hazai Vándorának* 1835-ös évfolyama egy bordal-válogatásában *A’ Csikó-bőrös Kulatshoz* teljes szövege mellett Csokonai *Miért ne innánk?* című versét is közreadta egy sor egyéb korabeli szerzőtől származó hasonló témájú alkotás mellett. A versek egyike sem a szerzők neve alatt jelent meg, csupán vezetéknevük kezdőbetűjét közli a kiadvány.³⁶ Az mára szinte kideríthetetlen, hogy mi lehetett a szerkesztők célja a szerzők nevének elhallgatásával, hiszen – mint azt a későbbiekben még látni fogjuk – más esetekben a jeles és a korban divatos költők művei ugyanennek a sorozatnak más darabjaiban, illetőleg Trattnerék más kiadványaiban névvel együtt szerepelnek. Trattner illetőleg Trattner és Károlyi naptárainak irodalomtörténeti vonatkozásairól és általában szerkesztési elveiről a későbbiekben még bővebben lesz szó. Végül a híres, és a néprajzi irodalomban is gyakran említett győri kalendárium kerül sorra a felsorolásban. A *Magyar és Erdélyi országi ó és új kalendárium* 1828-ban az eredetileg húsz versszakos mű tíz strófára egyszerűsített változatát közölte le.³⁷ A korabeli szokásoknak megfelelően a belső borítón található a mű, a kislakú kalendáriumok ugyanis a XIX. század első felében kék, vékony papírborításuk belső oldalain is közöltek rövid újévi köszöntő rigmusokat, vagy „nép-dal”-nak nevezett alkotásokat.

Csokonai saját verseinek valamint epigonjainak kalendáriumi megjelenése nem pusztán népszerűséget, vagy önmagában „népiesedést” jelent. XIX. századi kalendáriumaink nagyon sokféle társadalmi és műveltségi hagyománnyal érintkeztek, számos csoport kulturális hozadékával rendelkeztek. A szóbeliséggel és a kéziratos irodalommal is kapcsolatban állottak, de intenzív kapcsolatot tarthattak a magas irodalommal és műveltséggel is – e nagyon tarka kép különösen a XIX. század közepéig terjedő időszakban volt jellemző. Ám azt utólag nehéz kibogozni, hogy egy adott szöveg honnan került a kalendárium lapjaira, s hogy a szóbeli illetve kéziratos hagyomány volt-e nagyobb hatással a kalendáriumokra, vagy fordítva, a kalendárium befolyásolta-e inkább a szóbeliség változását, fejlődését. Feltételezhetően a két ellentétes irányú folyamat együttes hatásával kell számolni. Ez indokolja, hogy a társadalomtörténeti irányultságú kutatás – a kommunikáció-elméleti modell

³³ OSzK 735/1821.

³⁴ A kalendáriumokból származó szövegeket az eredeti helyesírás és tördelés szerint közlöm.

³⁵ OSzK 855/1826. Közli Szilágyi Ferenc a kritikai-kiadás jegyzetapparátusában (Csokonai Vitéz M. 2002. 775.). A kalendárium hosszú története során többször is átment címváltozáson. Címváltozatok: *Újdonnanúj gazdaságbeli hazai kalendárium; Legújabb Statistikai, Gazdaságbeli köz hasznú és mulattató Pesti nemzeti vagyis: hazai Kalendárium; Közhasznú és Mulattató Nemzeti vagy Hazai Kalendárium*.

³⁶ OSzK 734/1835. A kalendárium 1798-ra datálja a verset, holott a kritikai kiadás szerint a megírás éve 1802.

³⁷ OSzK 1517/1828.

értelmében – *csatornának* tekinti a kalendáriumokat.³⁸ A kalendáriumok vizsgálata során így minden adat felhasználásánál alapos kontextus-vizsgálatot kell végezni, nem mindegy ugyanis, hogy egy adott szöveg melyik kalendáriumban és milyen környezetben – vagyis milyen egyéb szövegek között – látott napvilágot.

A következőkben – az előzőekben elmondottak bizonyítására – képet kívánok nyújtani azon kalendáriumokról, melyekben Csokonai *Szerelemdala*, illetve a szerző egyéb versei megjelentek.

A legrészletesebben a bécsi származású Trattner család kalendáriumait elemzem, ugyanis ezek alapján kaphatjuk a legaprólékosabb, legárnyaltabb képet a kalendárium-irodalom kulturális szélsőségeket integráló szerepéről. Általánosságban igaz a korai XIX. század kalendárium-irodalmára, hogy ekkor kezd körvonalazódni az a később majd mind határozottabbá váló specializálódás, mely különbséget tesz az egyes kiadók kalendáriumai között. Ezt talán leginkább a kiadók céljaival, illetőleg saját műveltségükhöz való viszonyukkal magyarázhatjuk. A XIX. század első felében, bár nyomaiban már megvolt, még kevésbé érvényesült a kalendáriumok formátum szerinti differenciálódásának tendenciája, vagyis az az elv, hogy a kis formátumú (harminckettedrét) kiadványokat a köznép, míg a nagyalakú (nyolcadrét) kiadványokat a műveltebb, polgári olvasók számára készítették, s ennek megfelelően tartalmuk összetétele is különbözött.³⁹ Emellett azonban mindenkor szükséges az egyes kiadókat külön is megvizsgálni. A legfontosabb kiadók kalendáriumainak ugyanis saját arculata van, egy-egy műhely különböző formátumú kiadványai sok esetben jobban hasonlítanak egymásra, mint az azonos formátumú, ám különböző nyomdaktól származó kiadványok. Az egyes sorozatok teljes anyagának összeolvasásából különböző attitűdök szűrhetők le. Emellett a XIX. század derekától számolni kell a kalendáriumok és a sajtó intenzív kapcsolatával, hiszen a kifejezetten paraszti olvasmányokra specializálódó nyomdász-kiadókat kivéve minden jelentős pesti, budai és nagyobb vidéki városokban székelő nyomda adott ki lapokat is.

Az elemzést a reformkor egyik legrangosabb kiadójának, a Trattner, később Trattner és Károlyi nyomda (1824-től) kiadványainak részletes elemzésével kezdem. Előljáróban fontos elmondani, hogy az osztrák származású Trattner családnak nagy jelentősége van a magyar nyelv, irodalom és kultúra reformkori terjesztésében. A cég a kor szépirodalom- és újságkiadásában vezető szerepet vitt, jó kapcsolatokat tartott fenn a kor jeles irodalmáraival, például Kazinczyval, itt készült egyebek mellett a *Hazai Tudósítások*, a *Szépliteraturai Ajándék*, az *Élet és Literaturá* valamint a *Tudományos Gyűjtemény* is.⁴⁰

A reformkorban Magyarországon is mind hangsúlyosabbá vált, és sok vitát váltott ki a *plágium* kérdése, mely az 1820-as években zajlott ún. *iliázi-pör* nyomán nyert létjogosultságot a magyar irodalmi életben.⁴¹ Azonban ekkor és még sokáig nem érintette a populáris írásbeliséget, az egészen eltérő kulturális szintek írott – és nem csak írott – szövegeiből való ollózás még a XX. században is meghatározó szervező-szerkesztő elve a kalendáriumoknak és ponyváknak. A szerzői jogokat a köznép számára készült olcsó nyomtatványokon való megjelenés tekintetében egyáltalán nem tartották szempontnak.⁴² A kiadók célja kalendáriumai tartalmával elsősorban az volt, hogy érdekes, izgalmas, esetleg a mindennapi életben is hasznos ismereteket közvetítsenek, szórakoztassanak és mellesleg – ám ez mindig sokkal kisebb mértékben esett latba – oktassanak, továbbá portékájuk kelendő legyen, olvasóik pedig évről-évre megvegyék kiadványaikat.

³⁸ Gellériné Lázár M. 1974–75. 1236–1238.

³⁹ Cserbák A. 1986. 38–48; Kovács I. G. 1989. 73–75.

⁴⁰ Végh O. 1976. 52–55.

⁴¹ A vita dokumentumait lásd Szalai A. 1980. 565–580.

⁴² Vö. Pogány P. 1958. 72.

Először a kiadó jelentős tiszti címtárat, valamint sok egyéb hasznos és aktuális információt tartalmazó, nagy formátumú kiadványáról lesz szó. Trattner terjedelmes, nyolcadrét *Közhasznú és mulattató Hazai Magyar Nemzeti Kalendárioma* mellett, hogy függelékének jelentős része hasznos ismereteket, tehát teljes tiszti címtárat, sok évfolyamában statisztikai adatokat, emellett postakocsi, később vasúti menetrendet stb. tartalmazott, évente csupán néhány oldalt kitevő szórakoztató és hasznos olvasmányai igazi kuriózumot jelentenek a néprajzi, valamint művelődés- és irodalomtörténeti kutatás számára. A sorozat 1815 és 1916 között jelent meg, több mint száz évfolyamával szinte egyedülállónak tekinthető. A Trattner és Károlyi nyomdát 1867-ben, Károlyi István halála után örökösei eladták Bucsánszky Alajosnak, tőle később veje, Rózsa Kálmán vette át cégét. A „közhasznú kalendárium” kiadását ez a történet ugyan nem szakította meg, ám karakterét megváltoztatta. Az átvétel évében még Bucsánszky is megjelentetett benne szórakoztató és hasznos olvasmányokat, ezeket azonban az évek során egyre szaporodó hirdetések teljesen kiszorították.⁴³ Kultúrtörténeti szempontból tehát csak a kiadvány 1868-ig tartó időszaka érdekes. A sorozat valamennyi darabja megtalálható a fővárosi közgyűjteményekben, így ebből a szempontból is egyedülálló.⁴⁴

A kiadványok évről évre tartalmaznak anekdota- és líra-fejezeteket, az előbbieket a tréfás rövid történetek mellett aforizmákat és találósokat is közölnék, s a rövidpróza-fejezet egészen az 1860-as évekig szinte minden kötetben megtalálható. Emellett azonban a különböző évjáratok egyéb hasznos és szórakoztató olvasmányokat is közölnék. A reformkor végéig szinte minden kalendáriumban megjelentek gyakorlati életvezetési, gyógyászati, háztartási és gazdálkodási ismereteket, tanácsokat tartalmazó fejezetek, párhuzamban a kéziratos füzetek hasonló funkciójával.⁴⁵ Emellett különböző – elsősorban történelmi-ismeretterjesztő, illetve hosszabb terjedelmű vegyes prózai szövegek teszik ki a függelék jelentős részét. A teljesség igénye nélkül ismertetem a függelék néprajzi, művelődés- és irodalomtörténeti szempontból legfontosabbnak tekinthető darabjait. Az első évfolyamok viszonylag terjedelmes és igen színvonalas történelmi ismeretterjesztő fejezeteket tartalmaznak a magyar honfoglalás hőseiről, Árpádról, Lehelről, valamint első királyainkról, Szent Istvánról, Szent Lászlóról stb., s igényes fametszetek illusztrálják a mondanivalót.⁴⁶ Az 1810-es években több évfolyam is közöl Galeottótól származó Mátyás-történeteket.⁴⁷ 1830-ban Bethlen Gáborról és Török Bálintról olvashatunk. Az anekdoták között is érdemes szétnézni, mert fontos kultúrtörténeti adatokhoz juthatunk. 1831-ben a *Nagy Idai szerencsétlen harczról* olvashatunk.⁴⁸ A kalendáriumok nagyon vegyes és gazdag művelődési forrásvidékébe, valamint a századközép gyors, szinte viharos változásába nyújt betekintést ez az adat. A népszerű téma kifejezetten

⁴³ Erről részletesebben lásd Cserbák A. 1986. 154–156; a kiadó történetéről információkat közöl még Pilinyi P. 1994. 106–109.

⁴⁴ Az 1818-as és 1819-es évfolyam kivételével valamennyi megtalálható az Országos Széchényi Könyvtárban, ám az ott hiányzó két példány (egyéb kötetekkel együtt) a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Budapest Gyűjteményében is olvasható.

⁴⁵ Vö. Komáromy S. 1992. 10, 42–48. Jelen dolgozat kereteit szétfeszítené a téma alaposabb tárgyalása a kalendáriumok vonatkozásában.

⁴⁶ 1815-ös évfolyama Lehel történetét és portréját tartalmazza, az 1816-os évfolyam Árpádról szóló fejezetet közöl szintén metszettel színesítve. Az 1817-es évfolyam *Keve. A' Hunnosok' vagy Magyarok' első Fejedelme* címmel közöl hosszabb szöveget. 1820-ban *Szent László, Magyar Ország nyolczadik Királyának Élete* címmel olvashatunk történelmi ismeretterjesztő fejezetet. Kálmánról és Máriáról, Magyarország királynéjáról az 1821-es, Szent István királyunkról az 1822-es évfolyamban olvashatunk. A sort még folytathatnánk.

⁴⁷ 1816, 1817, 1818, 1819. Mátyás király egyébként a kalendáriumok legnépszerűbb történelmi alakja, Trattnernél való szereplése tehát nem rendhagyó. Az 1838-as, 1839-es, valamint 1840-es évfolyamok közlik a cinkotai kántor történetét is.

⁴⁸ A közköltészet valamint a ponyvairodalom cigány témájú szövegeiről Küllös Imola több művében is alapos áttekintést és elemzést ad (2003; 2004. 195–228.).

közköltészeti-ponyvai jellegű feldolgozásának megjelenését ugyanis csupán tizenöt év elteltével követi Garay János *A' nagyidai vajda* című balladájának feltűnése 1848-ban.⁴⁹

A történelmi ismeretterjesztés és anekdotázás mellett jelentős prózai műfaj a mese. *Az Ezer egy éjszaka*, *Arab Regék...*-ből több évfolyam is válogat.⁵⁰ Az 1834-es évfolyam az 1829-es *Muzáron*, *Élet és Literatura* három meséjét közli, *A' Farkas Nemzetség*, a *Tyúkom-Búkom* illetve a *Tündér Ilona* címűeket. Nagyon érdekes, hogy miközben a literátorok parázs vitát folytatnak a mese műfajának hasznosságáról és szükségességéről, aközben a leginkább a piaci igényekre fogékony kiadó azonnal felismeri, az ő közönsége bizonyára érdeklődni fog az ilyesfajta szövegek iránt.⁵¹ Az 1851-es évfolyam – megtévesztő módon – *Nép-mondák* cím alatt két további mesét tartalmaz.⁵²

Trattner kalendáriumában a legsokoldalúbb, s művelődési hovatartozását tekintve legszínesebb a lírai rész. *Elegy tárgyú dalok* cím alatt az 1810-es évektől a legkülönbélebb versek és dalok jelentek meg. A címben ígérteknek megfelelően egyaránt olvashatunk valódi népdalokat, közköltészeti alkotásokat és jeles költőktől származó verseket. A közköltészeti illetőleg kollégiumi diákköltészeti szövegekre példa mindjárt az első évfolyamban megjelent *Vígan élem világom* kezdetű, cím nélküli mű, melynek párhuzamát megtalálhatjuk Bán Imre és Julow Viktor antológiájában is.⁵³

1.

Vígan élem Világom',
Míg virít ifjuságom
Eszem iszom vígadok
A' bűnnek útát adok:
Búsúljon a' ki tud hozzá nem búsúlok,
Búmban bizony soha meg nem bolondúlok.

2.

Ez a' Világ úgy se sok
Használják az okosok,
Zivataros néha bár
Vesztegetni még is kár:
Nem kell mingyárt lemondani e' Világról,
Mézet lehet itt szedni minden virágról.

3.

Elégedj meg sorsoddal,
Tulajdon Vagyonoddal,
Senki kintsét ne kívánd,
Gazdagodjék más, ne bánd;
Szerezz annyit a' mennyivel te megéred,
Költsd azt vígan, 's e' lesz minden földi béred.

4.

Tarts örömmünnepeket,
Szeress minden Szépeket,
Végy egy két jó barátot
'S földön mennyedet látod:
Ha megcsal is egy vagy kettő' csalárdsága,

⁴⁹ Vö. Szilágyi M. 1995/96. 1–4. Arany művének előzményeit elemezve Szilágyi Márton is használ kalendáriumi adatot. Megjegyzendő, hogy a témának számos további feldolgozása kapott helyet a korszak különböző kalendáriumaiban, így az is feltételezhető, hogy a reformkor időszakában a társadalom középső rétegeiben a történet általánosan ismert lehetett. Például az alább bemutatni szándékozott, szintén Trattner-féle *Magyar Hazai Vándor* 1835-ös évfolyamában is van egy rövid, csattanóra élezett, tulajdonképpen viccnek tekinthető feldolgozása.

⁵⁰ 1831, 1832, 1833.

⁵¹ A *Muzáron* meseközléseiről illetve azok irodalom-, kritikátörténeti háttéréről ld. Gulyás J. 2005.

⁵² A *népmonda* kifejezés ekkor még vonatkozhatott mesére is, ugyanis nem volt egységes terminológia a népköltészeti műfajok elkülönítésére.

⁵³ 1815. Szinte szó szerint megegyező változatát lásd Bán I. – Julow V. 1964. 114–115. (29. sz.).

Kipótolja tsak egynek is igazsága.

5.

Tiszteld Bachusz' oltárát

Ivogassad nectárát,

Ő az öröm kútfeje

'S a' bú temetőhelye;

Ki e' *curával* mértékletesen élhet,

Víg órákat 's hosszas életkort szemlélhet.

Fogalmi szempontból is változatos képet kapunk a „közhaznú kalendárium” segítségével a korabeli átlagos műveltségű emberek irodalmi tájékozottságáról. A dal-fejezet az 1820-as évektől szinte minden évben más-más cím alatt jelenik meg. 1820-ban és 1821-ben *Magyar Dallokat*, 1823-ban, sőt 1842-ben azonban *Köznép Dallai* címet találhatunk; 1824-ben egyszerűen *Mulattató dalok* címen olvashatunk népies hangvételű, de egyértelműen műdal-jellegű költeményeket. Előfordul azonban költemény *A' Magyar Jobbágy Dala* címmel is 1827-ben, ugyanez megjelent 1847-ben is. A címekben szereplő műfaji megnevezések korántsem vágnak egybe a mai műfaji illetőleg társadalomtörténeti kategóriákkal. A „jobbágy dal” például, melyről joggal feltételezhetnénk népköltészeti eredetet, feltehetően műköltészeti alkotás. Az 1854-es évfolyam már *Ujabb magyar népdalok* címen közöl válogatást, s ezzel meg is szűnik a dalműfaj, és általában a lírai fejezet megjelenése a „közhaznú kalendárium” lapjain.

Az 1820-as és 1830-as évek fordulójától mind több jeles költő művét is publikálták a kötetek. A névsor igen hosszú, Berzsenyitől Czuczor Gergelyen át Garayig, a leggyakrabban megjelent költők között még Kisfaludy Károly, Kölcsey, Szemere, Vitékovits, Vörösmarty neve említhető. 1849-ben egyéb forradalmi versek szerzői mellett Petőfi Sándor neve is feltűnik. A jeles szerzők művei mellett napvilágot látott 1852-ben Tóth Kálmán *Kinizsi Pál* című hőskölteménye is, mely az ezt megelőző évben párhuzamosan ponyván, és egy Bucsánszky-féle kalendáriumban is megjelent.⁵⁴ Trattnerék ismét szemfülességükről tettek tanúbizonyságot, amikor – feltehetően a jogok megvásárlása nélkül – publikálták a népszerű művet.

Csokonai költeményei egyéb népies dalok között foglalnak helyet. Az 1826-os évfolyam a *Szegény Zsuzsi a táborozáskort* közli az eredeti címmel ellátva, valamint itt jelent meg – mint már arról korábban szó volt – a *Szerelemdal* is. 1830-ban Csokonai *Siralom* című műve látott napvilágot a kalendárium lapjain.

A „közhaznú kalendárium”-ot *reform-kalendárium*nak is nevezhetnénk, hiszen mindenkor figyelemmel kísérte a reformkor legfontosabb eredményeit, így például tudósításokat közölt a lóversenyekről,⁵⁵ s az elsők között ismertette a vasúti menetrendet.

Trattner másik nagyformátumú, nyolcadrét kalendáriuma az 1830-as években, 1831 és 1841 között látott napvilágot. A hasznos információ, tehát a tiszti címtár, statisztika stb. lényegesen kevesebb helyet foglal el benne, mint az előzőekben ismertetett sorozatban. Feltehetően az előbbinél műveltebb, illetve a műveltségre fogékonyabb olvasóknak készült: több történelmi ismeretterjesztő anyag kapott helyet benne, az előzős sorozathoz képest újdonságot jelent a viszonylag nagy terjedelmet kitevő természettudományos ismeretterjesztés, kiegészülve a legújabb technikai vívmányokról szóló beszámolókkal. Az előbbi kiadvánnyal összehasonlítva szokatlan eleme a biográfiák sora, mely igen előre mutat, e műfaj ugyanis a század második felében vált általánossá a kalendáriumokban. A reformkor társaséletéről és technikai innovációiról e kalendáriumban is olvashatunk, például lóversenyekről szóló tudósítások, valamint a különböző egyletek életéről szóló beszámolók formájában.⁵⁶ A lírai

⁵⁴ Lásd Kovács I. G. 1989. 122.

⁵⁵ 1829, 1830.

⁵⁶ Pl. 1838-as évfolyam.

műfaj lényegesen kisebb szerepet kap, mint az előző kiadványban, s az is inkább jeles irodalmároktól származik, mint a köznéptől.

A győri kalendárium a néprajzosok által az egyik legtöbbet forgatott kiadvány. Hosszabb bemutatást nem igényel, hiszen e sorozatból – ez idáig egyedülálló módon – szöveggyűjtemény is megjelent. A kötet kísérőtanulmányában Szilágyi Ferenc összegezte a legfontosabb művelődés- és irodalomtörténeti vonatkozásokat.⁵⁷ Fontos azonban kiemelni, hogy a győri Streibig kiadó kis formátumú kalendáriumokat adott ki, s ez szempontunkból azért lényeges, mert láthatóvá teszi, hogy Csokonai művei mind a kisalakú, tehát alacsonyabb társadalmi rétegeknek (is) készült, illetve az ő körükben is forgalmazott, mind a nagyformátumú kalendáriumokban megjelenhettek.

Végül a két Landerer kiadó egy-egy kiadványa kerül sorra az elemzésben. A kassai származású, később Pozsonyban, majd Pesten és Budán is működő Landerer-dinasztia, akárcsak a Trattner család a felvilágosodás korától komoly irodalmi kapcsolatokat ápolt, s szintén nagy jelentőségre tett szert az első magyar újságok megjelenítésében, hisz ők nyomtatták ki a *Magyar Múzeumot*, valamint a *Magyar Hírmondót* is.⁵⁸ A századfordulón a család két ágra szakadt, az időközben földbirtokhoz is jutó Fűskúti⁵⁹ Landerer Mihály a pozsonyi és pesti nyomdát üzemeltette,⁶⁰ Landerer Anna pedig Budán alapított egy másikat. Mindkét műhely jelentős szerepet játszott a felvilágosodás és a reformkor kalendáriumkiadásában.

A pesti Fűskúti Landerer kiadó nagy formátumú kalendáriumai 1789–1834 között jelent meg, nagy terjedelme ellenére – a Trattner-féle „közhasznú kalendárium”-hoz hasonlóan – rövid olvasmány-fejezetet tartalmaz. Tartalma a korabeli átlagnak feleltethető meg. Első tizenkét évfolyamában a történelmi ismeretterjesztés dominál, míg az 1810-es évektől a *Gazdasági jegyzések* cím alatt megjelenő hasznos kertészeti, háztartási, gyógyászati stb. ismereteket tartalmazó fejezet, és a változatos műfajú szórakoztató irodalom kiegyensúlyozott aránya figyelhető meg, utóbbiban főként anekdoták kaptak helyet. A lírai műfaj megjelenése e kiadványban azonban igen ritka.

Landerer Anna *Leg-újabb Magyar Ország' Fő Buda Városi új és ó magyar kalendárium* című 1805 és 1844 között megjelent – illetőleg ezen időszakból ismert – kiadványa kis formátumú, így olvasmányos része is rövid. Legfőbb célja a közönség szórakoztatása. Szinte valamennyi szövege rövidpróza: anekdota, tréfa, trüf, vicc, s ezzel a korabeli kis kalendáriumok átlagával mutat rokonságot (elsősorban a győri, komáromi stb. kiadványokkal). Emellett tartalmaz gazdasági és történelmi tárgyú fejezeteket is.

Összességében azonban mindkét utóbb ismertett kiadványról elmondható, hogy Trattner kalendáriumaival ellentétben nem dominál bennük a szépirodalmi tematika, sőt, kifejezetten ritkának mondható, s a Csokonai-versek nem más jeles korabeli költők és ismeretlen szerzőjű közköltészeti alkotások között foglalnak helyet, kontextusuk – a fent ismertetteknek megfelelően – vagy egészen sajátos, vagy megjelenésük kiemelkedik a kalendárium egyéb szövegei közül.

A következőkben bemutatom a *Szerelemdal* epigon variánsainak és távolabbi rokonainak előfordulásait a XIX. századi kalendáriumokban. E néhány adat térben és időben egymástól meglehetősen távol eső helyekről származik, s az eredeti Csokonai művel való kapcsolatuk is igen különböző lehet. Az egészen szoros, valóban plágiumnak tekinthető változatoktól egészen a csupán az alapötlet, vagyis a kedves és a boroskancsó vagy más élvezeti cikket tároló edény összehasonlításában rejlő poétikai lehetőségeket kihasználókig tart a sor. Érdekes, hogy a legkésőbbi variánsok erdélyi kalendáriumokban maradtak fenn. Talán az

⁵⁷ Szilágyi F. 1983.

⁵⁸ A Landerer családról illetve a pesti és a budai Landerer-műhelyekről lásd Végh O. 1976. 47–52.

⁵⁹ Nevének írásmódja többféleképpen is előfordul, a *Fűskúti* forma mellett: *Fűskuti* illetve *Fűskúti*.

⁶⁰ Végh O. 1976. 48.

egyébként is hagyományörzőbb, a népi kultúráját tekintve konzervatívabb Erdély a kollégiumi diákköltészet és a kéziratos hagyományok fenntartásában is élen járt.

A variálódásnak különböző szintjeit állapíthatjuk meg. Az első szintet azok a kalendáriumi megjelenések képviselik, amelyekben a Csokonai-vers rövidítve, vagyis az eredeti hús strófa helyett ennek felével, vagy még kevesebb versszakkal reprezentált. A kalendáriumok lapjain egy-két kivételtől eltekintve ugyanis Csokonai verse csonkítva jelent meg. A rövidítés tehát a variánsképződés első fázisának tekinthető. Egyben felhívja a figyelmet a mű egy népdalszerű vonására is, hiszen a népdalokra is jellemző, hogy a strófák összeszerkesztésében az előadónak nagy szabadsága van, az egyes elemek viszonylag rugalmasan cserélhetőek. A következő szintet a Csokonai-vershez szorosan illeszkedő, csupán a központi motívumot kicserélő variánsok tartoznak. (Lásd a dolgozat példatárából a III. szövegét.) A példatár IV. darabja – egyben legkésőbbi variánsa – a strófa és sorszerkezetet feldúlva, ám az eredeti vers logikai struktúrájának bizonyos elemeit megőrizve igyekszik utánozni Csokonai versét. A példatár első két darabja nem feltétlenül jelenti a Szerlemdal közvetlen utánzatát, csupán az annak alapötletét jelentő analógiában rejlő poétikai lehetőséget igyekszik kihasználni. Egyben érvet jelenthet amellet a teória mellett, hogy Csokonai sem saját ötlettel dolgozott, hanem művének voltak előzményei, illetve, hogy ez a viszonylag egyszerű forma többször, több helyen, többeknek eszébe juthatott.⁶¹

Összegzés

A Csokonai-mű népszerűsége, illetve a kalendáriumokban és általában a populáris írásbeliségben való megjelenése a XIX. század során kétféle következménnyel járt. Segítette a kéziratos verseskönyvek XVII. századig visszavezethető hagyományának fennmaradását, az úgynevezett közköltészet tehát jóval tovább érezte hatását a kultúra egészében, illetve annak középső rétegében, mint azt korábban gondolták kutatóink. Továbbá indukálta a később kéziratos könyvekben, ponyván és kalendáriumban rögzített variánsok keletkezését. Egyszerre csúcsa és törzse tehát a jéghegynek. Másfelől pedig megelőlegezte azt az irodalomtörténészek által is ismert folyamatot, melynek során Czuczor,⁶² majd később Petőfi művei a reformkor és a kiegyezés közötti időszakban hirtelen és gyorsan népszerűvé, sőt folklórrá váltak.⁶³ Csokonai tehetségének és világirodalmi nyitottságának köszönhetően pedig megújult a közköltészeti hagyomány, mely – a folklórhoz hasonlóan – nem statikus. Még akkor is igaz ez, ha tudjuk, az epigonok nem voltak feltétlenül méltó folytatói Csokonai művének. Az ítékezés előtt talán érdemes elgondolkodni azon, hogy vajon mennyiben különbözik a kollégiumi diákköltészet és a kalendáriumi irodalom által nyújtott népszerűség jelentősége attól, amikor például a Csokonai-életmű egy – jól behatárolható – része a középfokú oktatásba került. Mennyiben adekvátabb olvasói és értelmezői a tizenéves gyerekek Csokonai – vagy bármely más költő – verseinek, mint a XIX. századi köznemesek, polgárok, parasztok? Illetve részét képezheti-e egy életmű befogadás-történetének a közízlésre tett hatása, illetve az alsó- és középrétegek művelődésében betöltött szerepe?

A XVII–XVIII. századi közköltészet alkotásainak kutatása (legalább) kettős célt szolgál. Egyrészt egy általános, szélesen értelmezett művelődéstörténet számára jelent adatokat, mely ugyan csak kis (ám a fentiekben és az alábbiakban láthatóan azért nem teljesen elhanyagolható) segítséget nyújt az irodalomtörténetnek, nagyobb hozzájárulás azonban a Kosáry Domokos által „harmadik szint”-nek nevezett parasztság és kisnemesség korabeli

⁶¹ Talán nem túlzottan eretnek a gondolat utalni a napjainkban vendéglátóhelyeken sokféle látható, ajándékboltokban kapható táblákra, melyek több pontban összegezve bizonyítják alaptételüket, nevezetesen, hogy „Miért jobb a sör a nönél?”.

⁶² Móser Z. 2000.

⁶³ Vö. Küllös I. 2004 18–19.

életmódjának, szellemi kultúrájának, mentalitásának megismeréséhez.⁶⁴ A mentalitástörténet kutatásában Nyugat-Európában évtizedek óta megszokott dolog a népköltészet és a közköltészet (ez tőlünk nyugatabbra közel sem választható el könnyen) alkotásainak történeti, elsősorban művelődéstörténeti forrásként való használata.⁶⁵

A *Szerelemdal* elterjedtsége egyben lakmuszpapírként is értelmezhető, annak a jelenségnek indikátora, hogy a kora-újkorból örökölt, írásban és szóban egyaránt hagyományozódó, s a szélesebb társadalmi és műveltségi rétegek számára hozzáférhető költészeti hagyomány milyen nagy utat volt képes megtenni, egészen a XIX. század végéig fennmaradva a „mély” és „magas” kultúra között csatornaként helyet foglaló populáris kultúrában. Nyilvánvaló, hogy Csokonai műve mellett számos más típus, szüzsé- és motívumvariáns történetének bemutatása is lehetséges volna, ám ezen alkotás kapcsán nem csupán a kora-újkor egy fontos kultúrtörténeti jelenségének, a közköltészetnek továbbéléséről kaphattunk adatokat, hanem bepillantottunk az irodalomtörténeti kanonizáció, olvasó és szöveg-kapcsolat, valamint a hagyományozódás folyamatának összetettségébe is. A közköltészeti hagyomány segítségével Csokonai befogadása nem csupán másolási, hanem át- és újraírási aktusokban is megnyilvánult, s ezek mögött az „újraírt” variánsok mögött itt-ott a szóbeliség hatását illetőleg szóbeli variánsok létét is feltételezhetjük, valószínűleg e néhány adat egy jókora variálódás-történet lenyomata. Továbbá, a variánsképződés mellett a befogadás és alkotás szoros egymás mellett élése is *folklorisztikus vonása* a vázolt folyamatnak. Maga az eredeti mű is mélyen gyökerezik a közköltészeti hagyományban – mutatják ezt a „távoli rokonok” [Pt. I, II.].⁶⁶ Ez bizonyítja, illetőleg más oldalról világítja meg azt a Horváth János klasszikus munkájából elterjedt nézetet is, mely szerint Csokonai nem tartozik a *tudatos népies* szerzők közé. A *valódi irodalmi népiesség* két legfontosabb sajátossága, hogy az e stílus jegyében alkotó szerzők igyekeznek elsajátítani a népköltészet poétikáját, s az így létrehozott alkotásaikkal hatást is kívánnak gyakorolni a tömegek ízlésére.⁶⁷ Csokonai élete során számos társadalmi réteggel és műveltségi szinttel találkozva a tudatosnál mélyebben sajátította el azok alkotásmódját.⁶⁸ Nem, vagy nem csupán a népköltészet, hanem a közköltészet stílusát, tematikáját is magáévá tette, nemcsak a felvilágosodás vagy a rokokó, hanem a közköltészet költője, melyre a fentiekben talán kellő bizonyítékot láthattunk.

Példatár

[I.]

OSzK 855/1820

Legujabb Statistikai, Gazdaságbeli köz hasznú és mulattató Magyar Hazai Kalendárium.
Pesten, Trattner János Tamás' betűivel 's költségével.

A' jó férj dalla.

Morogj te vén medve te!

Mororogj ördög nevibe;

Nékem még is pipám tetszik

A' mikor tsak kedvem telik:

Ha dohányzom morogj te

⁶⁴ Kosáry D. 1996. 720–725.

⁶⁵ E sokoldalú felhasználhatóság lehetőségeit a legmesszebbmenőkig aknázza ki Wienker-Piepho, S. 2000.

⁶⁶ Talán a „távoli rokonok” csoportjába sorolhatjuk az RMKT XVIII. század. IV. 154. és 155. sz. verseit is (348–349. oldal).

⁶⁷ Horváth J. 1978. 76–81. Vö. Szauder J. 1958. és Kőszeghy P. 1989.

⁶⁸ Julow V. 1975b. 158.

Hármoniát mellette.

Ő még is a' leg jobb nő
Tsak kedvemért morog ő
 Azt tapasztaltam szívében
 Házasságunk hús évében,
Ha szépen pillantok rá
Meg tsókol 's morog hozzá.
Estve mégis nyugtot ad,
Midőn már nem moroghat,
 'S emlegeti szerelmünket,
 Hátra hagyott szép időnket;
 Bizony akkor meg hal ő,
Mikor a' szája be nő.

[II.]

OSzK 1917/1864

Kecskeméti naptár vagy kalendárium. Kecskemét, Salamon Antal könyvkötő és könyvárus tulajdona.

Habzik a fű, majd meg is dűl,
Szent Jánosra kasza pendül;
A rétemet megkaszálom,
Ugy etetlek tele jászlon.

A paripám neve holló,
Szem nevelte, az csak a ló!
Este-reggel három véka,
Tűzve-vizbe viszen még ma,

Én koplalok, – a lovamnak
Kell a széna meg az abrak;
Vékony lába, nagy serénye,
Vágtatás az ügetése.

Napszállatra megy a felleg:
Nem jó szél ez, valamit vet;
Háború lesz, el se múlik,
Sok adósság letutódik.

Hulló lovam alig állhat,
Ne rúgd úgy a zaboládat!
Enned adok, ha ehethél,
Megnyergellek, ha mehetnél!

Hol van árok: nem is nézem,
A kit űzők: hamar érem.
Jól fog az én kardom éli ...
Valaki megkeserüli!

T. M.

[III.]

OSzK 1530/1816

Uj és ó kalendáriom. Kolo'sváronn. Hancens Bálint. Nyomtattatott a' Ref. Kol. Betüivel
Török István' költségével.

Egy Tobákos Aszszony Éneke

Édes Lelkem Pixisetském!

Te vagy leg-drágább Férjetském;
Vélled járok, vélled hálok,
Tölled soha el-nem válok.
Jó szagu kerek kis-jukad,
Tündöklő sima homlokad.
Ha jukadbol szippanthatok
Férjemnek kontist adhatok.
Atyafi vagy 'a Pipával,
Meg édgyezsz égy vén szipával;
Víg időket töltek veled,
Napjaim' számát neveled;
Mikor 'a sok gondok nyomnak,
Prüszszentést adsz az oromnak.
Szeretek veled tréfálni;
Mert nem engedsz szunyókálni.
Kalapodon babírkálok,
A' míg jukadra talállok,
És ha jukad meg szagolom;
Nem nyom éngem a' bú 's álom,
Te vagy betsesebb jószágom
Te vagy minden vígasságom;
Vélled járok vélled hálok,
Tölled soha el-nem válok.
Ha meg halok majd – meg-hagyom,
Hogy te mint betsesbb vagyonom
Koporsómba tétessél,
'S ott-is Hitvesem lehessél;
Fel-íratom homlok-kömrre:
Tekintsetek temetömrre –
Itt nyugszik J u t k a Férjével
Tobák tartó Pixissével.

[IV.]

OSzK 1263/1883

Erdélyi magyar nemzeti székely naptár. Marosvásárhely, Lócsei Spielenberger László

Kulacsomhoz

Nem szokásom a nagy világ
Válogatott bókjai; – –
De kulacsom a te kortyod
Jobb mint leány csókjai!

Örömet hoz a kebelnek,
Feledést az észnek –
Hogy nyoma sincs lelkünk multján
A dühöngött vésznek.

Lelket adsz a csüggedőnek
Kebled leány hevével – –
Áldjon is meg Tokaj bércze
Gyöngyöző levével!

Hogy a míg te a böségben
Világodat éled;
Én mint ifjú szerelmesed
Mulathassak véled...

Jaj de most jut az eszembe
Hűtelen kis párom;
Hogy én tőlem el akarnál
Válni minden áron!

Azt mondod, hogy önző vagyok
Csak úgy ölelgetleg [sic!]
HA jó borral teletöltve
Ajkamhoz vehetlek!

Pedig hát az én szememre
Nincs mit vessen ajkad,
Hiszen te is csak úgy szeretsz,
Ha könnyitek rajtad!

El nem válok én tetőled,
Hozzád szoktam régen –
Légy szívemnek ápolója,
Ugy sincs feleségem!

KÁNTOR IMRE

Hivatkozások

Alszeghy Zsolt

1917 Epigon lírikusaink a XIX. századig. *Irodalomtörténeti Közlemények*, XXVII. 419–437.

Bán Imre

1964 *Bevezetés. Debreceni diákirodalom a XVIII–XIX. század fordulóján*. In: Bán Imre – Julow Viktor 1964. 5–19.

Bán Imre – Julow Viktor

1964 *Debreceni diákirodalom a felvilágosodás korában*. Budapest, Akadémia Kiadó.

Bartha Dénes – Kiss József

Jegyzetek. In: Pálóczi Horváth Ádám 1953.

Cserbák András

1986 *Kalendárium-típusok a Néprajzi Múzeum gyűjteményében*. Budapest, Múzsák. /Néprajzi Közlemények 29./

Csokonai Vitéz Mihály

2002 *Csokonai Vitéz Mihály összes művei. Költemények 5. 1800–1805.* Sajtó alá rendezte Szilágyi Ferenc. Budapest, Akadémiai Kiadó.

Dorogi-Ortutay Gyula

1936 *Csokonai utóélete.* Pécs, Dunántúl Pécsi Egyetemi Könyvkiadó és Nyomda R.-T.

Gellériné Lázár Márta

1974–1975 A magyarországi kalendárium-irodalom a kapitalizmus korában. *Századok* CIX. 1226–1254, 112–150.

Gulyás Judit

2005 „...úgy kívánhat helyt Muzarionban mint a' Galeriákban a' Breughel ördögös és boszorkányos bohózkodásai”. A *Muzarion/Élet és Literatúra* mese-közlései és korabeli fogadtatásuk (1829–1833). (Szemere Pál, Szemere Krisztina, Mailáth János, Kazinczy Ferenc, Szalay László) In Ekler Andrea – Mikos Éva – Vargyas Gábor (szerk.): *Teremtés. Szövegfolklorisztikai tanulmányok Nagy Ilona tiszteletére.* Budapest – Pécs, L'Harmattan – PTE Néprajz – Kulturális Antropológia Tanszék. [Megjelenés alatt]

Horváth János

1978 *A magyar irodalmi népiesség Faluditól Petőfiig.* Budapest, Akadémiai Kiadó. (Második kiadás.)

Julow Viktor

1975a *Árkádia körül.* Budapest, Szépirodalmi Kiadó.

1975b *Csokonai Vitéz Mihály.* Budapest, Gondolat.

Keszeg Vilmos

2004 *Aranyosság népköltészete.* I–II. Marosvásárhely, Mentor Kiadó.

Komáromy Sándor

1992 *A XVIII. századi sárospataki kéziratok énekeskönyvek és versgyűjtemények.* Debrecen, KLTE. /Folklor és etnográfia 61./

Kosáry Domokos

1996 *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon.* Harmadik, kiegészített kiadás. Budapest, Akadémiai Kiadó.

Kovács I. Gábor

1989 *Kis magyar kalendáriumtörténet 1880-ig. A magyar kalendáriumok történeti és művelődésszociológiai vizsgálata.* Budapest, Akadémiai Kiadó.

Köszeghy Péter

1989 A népiesség fogalma az irodalomtudományban. In *Kapcsolatok és kölcsönhatások. A Magyar nyelv és kultúra a Duna völgyében.* I. Budapest – Wien, Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság. 183–189.

Küllös Imola

1969 A magyar népköltészet lírai dalműfajai és a kéziratok énekköltészet. *Népi kultúra – népi társadalom* II–III. 235–245.

1978 Régi magyar kalendáriumok. *Élet és Tudomány* XXXIII. 1555–1557.

2001a Bevezetés. In *RMKT XVIII. század IV.* 17–54.

2001b *Közköltészet és népköltészet.* Doktori értekezés. Budapest, MTA Kézirattár.

2003 Cigányok a régi magyar közköltészetben a XVII. századtól a reformkorig. *Romológiai Kutatóintézet Közleményei* 9. Szekszárd.

2004 *Közköltészet és népköltészet. A XVII–XIX. századi magyar világi közköltészet összehasonlító műfaj-, szüzsé- és motívumtörténeti vizsgálata.* Budapest, L'Harmattan. /Szóhagyomány sorozat/

Merényi Annamária

1997 A kultikus beszéd archeológiája és a kortársi Csokonai-recepció. *Szépliteratúrai Ajándék* IV. 142–152.

Móser Zoltán

2000 *Körülvesznek engem a dalok. A népdalgyűjtő és népdalíró Czuczor Gergely.* Zsámbék, A Hét Szabad művészet könyvtára – Dunaszerdahely, Gyurcsó István Alapítvány.

Pálóczi Horváth Ádám

1953 *Ötödfélszáz énekek. Pálóczi Horváth Ádám dalgyűjteménye az 1813. évből.* Kritikai kiadás jegyzetekkel. Sajtó alá rendezte Bartha Dénes és Kiss József. Budapest, Akadémiai Kiadó.

Pilinyi Péter

1994 *A magyar nyomdászat úttörői a XIX. században.* H. n. Pátria Nyomda. /Pátria Könyvek/

RMKT XVIII. század IV.=

Régi Magyar Költők Tára XVIII. század IV. Közköltészet I. Mulattatók. Sajtó alá rendezte Küllös Imola. Munkatárs Csörsz Rumen István. Budapest, Balassi Kiadó.

Pogány Péter

1959 *Folklór és irodalom kölcsönhatása a régi váci nyomda működése nyomán.* Budapest, Akadémiai Kiadó.

Szalai Anna (szerk.)

1980 *Pennaháborúk. Nyelvi és irodalmi viták 1781–1826.* Budapest, Szépirodalmi Kiadó.

Szauder József

1958 A magyar irodalmi népiességről. *Világirodalmi Figyelő* IV. 155–161.

1980 *Az éj és a csillagok. Tanulmányok Csokonairól.* Budapest, Akadémiai Kiadó.

Szilágyi Ferenc

1981 A „Gesztelyi-kódex” nyomában. Adalék a Szerlemdal a csikóbőrös kulacshoz keletkezéséhez. In uő: *Csokonai művei nyomában. Tanulmányok.* Budapest, Akadémiai Kiadó. 259–266.

Szilágyi Ferenc (szerk.)

1983 *Elmét vidító elegy-belegy dolgok. Válogatás a győri kalendárium 1749-1849-ig tartó időszakából.* Budapest, Magvető Kiadó. /Magyar Hírmondó sorozat/

Szilágyi Márton

1995/1996 Arany Jánoson innen, Nagyidán túl. (Cigányok, zsidók, Perényiek). *Szépliteratúrai Ajándék* II– III. 1–10.

2003 „Alkalmatosságra írott versek” vagy vidám férfikompániák humora. Csokonai, Arany és a közköltészeti hagyomány. *Bárka* XI. évf. 5. sz. 53–62.

Ujváry Zoltán

1980 Népköltészet és irodalom a népi kéziratok könyvekben. In uő: *Népszokás és népköltészet. Válogatott tanulmányok.* Debrecen. 425–557. /A Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok Közleményei 35./

1995 A debreceni kollégium kisugárzása a néphagyományra. In uő: *Miscellanea.* I. Debrecen. 171–180. /Folklór és etnográfia 89./

Végh Oszkár

1976 *Nyomdászat Magyarországon. Fejezetek a magyarországi nyomdászat 500 éves történetéből.* Budapest, Kossuth.

Wienker-Piepho, Sabine

2000 »Je gelehrter, desto verkehrter«. *Volkskundlich-Kulturgeschichtliches zur Schriftbeherrschung.* New York – München – Berlin, Waxmann Münster.